

УДК 167.5

Марусіна О. С.

Асистент кафедри іноземних мов Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЙ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Обґрунтовується, як лінгвістичні дослідження Дж. Серла та його прихильників вивели лінгвофілософію на сукупність проблем, притаманних сучасній філософії культури. Тому методологічний інструментарій, що сформувався при дослідженні природи мови, має евристичний потенціал в полі сучасних культурологічних досліджень.

Ключові слова: культурологічне дослідження, лінгво-філософське дослідження, аналітична філософія, мовленнєвий акт.

Актуальність. Сучасні зрушення в уявленнях про природу феноменів мови дозволяють пов'язати разом множину лінгвістичних концепцій, як відображення конвенгерції лінгвістичних структур із структурами діяльності, з рівнями реальної соціалізації. В цьому полягає принципова різниця між природничо-науковим пізнанням (яке транслює ідеї свого уповільнення або взагалі гносеологічного колапсу) і гуманітарним, в якому реально існують та віддзеркалюються тенденції сучасної культури. Зокрема аналіз інтегрованих методологічних здобутків, напрацьованих у межах напрямку, що сформувався у ХХ ст. як аналітична філософія, яка здійснює свій пошук шляхом логіко-семантичного аналізу мови за допомогою застосування логіко-математичного інструментарію, виявляє ґрунтовне лінгво-філософське дослідження базових філософських понять.

Ступінь розробленості проблеми. У ситуації, «коли мислителями стають кумири класики: раціональність, свобода Волі людини, апріорна мораль, гуманізм; у них залишається нове божество — мова, на яку покладається тепер відповідальність за все. Мова стає видимою, відчутною, вона перестає бути лише тінню розуму і перетворюється у проблему»

[1, с. 5], усвідомлення тенденцій, пов'язаних з визначенням наявного впливу мови перетворюється на важливе філософське завдання.

Зокрема в аналітичній філософії, ідеї які були сформульовані в статтях та книгах німецького логіка й філософа Г. Фреге, а потім у Дж. Е. Мура і Б. Рассела, назвали процедури мовного уточнення й прояснення філософських понять, суджень, проблем «логічним аналізом». Цей термін, що початку відносився до методу досліджень, пізніше визначив назву філософського напрямку. Філософів «аналітичної» хвилі поєднав не стільки тематика чи тип філософських концепцій, скільки загальні завдання: дослідження мови з метою виявлення структури думки, досягнення «прозорого» співвіднесення мови й реальності.

Теоретики логічного позитивізму (Р. Карнап, Г. Рейхенбах, К. Гемпель та ін.), що продуктивно досліджували логіку науки, цікавилися філософією лише як загальною підставою для спеціально-наукових розробок в галузі логічного синтаксису, семантики наукової мови й інших проблем. Аналіз використовувався ними головним чином як засіб вирішення завдань обґрунтування науки і синтезу (уніфікації) наукового знання. Згодом дослідження в руслі логічного позитивізму набули усе більш спеціального характеру і дали цінні наукові результати (в області логічного синтаксису, логічної семантики, імовірнісної логіки, інформатики, кібернетики).

У логіко-методологічних дослідженнях пізнання (В. Куайн, Н. Гудмен, Н. Решер) головним орієнтиром і цінністю виступала мова науки, що значною мірою виводить отримані результати за рамки власне філософії.

З точки зору розуміння та використання методу логічного аналізу філософами-аналітиками встановлюються наступні висновки. Г. Фреге запропонував формальний аналіз висловлювань, який суттєво відрізнявся від традиційного. Згідно з його думкою, необхідно більш чітко аналізувати специфіку термінів, а не спосіб зв'язку між ними. Принцип Г. Фреге пов'язує значення висловлювання з умовами його істинності. Якщо в традиційній логіці аналіз починався з понять, то Г. Фреге розглядав у якості елементу аналізу пропозиційне висловлювання. У свою чергу, Дж. Е. Мур і Б. Рассел, виступивши як аналітики, надали свій стимул аналітичному руху у філософії («аналітичний поворот»). Увага Б. Рассела була зосереджена на аналітичних можливостях символічної логіки й дослідженні основоположень математики.

Аналіз проблеми. На основі пізніх робіт Л. Вітгенштайна в 1930–40-х рр. в Англії формується філософія лінгвістичного аналізу, чи аналізу звичайної мови.

Розвиток лінгвофілософії у значній мірі відбувається під впливом концепції «мовної гри» Л. Вітгенштайна, який створюючи концепцію «мовної гри», відкинув можливість зведення буденної мови до базового рівня, вираженого мовою логіки, а також піддавав сумніву тезу про неадекватність буденної мови для науки. Дослідник, вживаючи поняття «*language-game*» («мовна гра»), прагнув наголосити на важливості правил в процесі творення ігор, але він не поділяв думки, що можливо уявити мову як числення правил значення.

Мовну гру не можна уніфікувати, тобто знайти для неї необхідну спільність. Будь-яке теоретизування з метою чіткого визначення концепту «мовної гри» приречене на невдачу. Мовні значення наповнені різними символами, а мовні вирази демонструють багатозначність. Для того щоб пояснити як вони взаємодіють між собою, тобто як взаємодіють між собою різноманітні «мовні ігри», він вводить поняття «явищ сімейної схожості» (або ж «родинних подібностей»), які проявляються більшою чи меншою мірою: «Ті подібності найкраще охарактеризувати словами «родинні подібності», бо так поширюються одні на одних і схрещуються одні з одними різні подібності, що існують між членами родини: зріст, риси обличчя, колір очей, хода, темперамент—І я кажу: «ігри» утворюють родину» [2, с. 102].

Тасмниця значення слів в варіантах мовної гри» стала орієнтиром подальшого розвитку лінгвофілософії. У роботах Г. Райла, Дж. Віздома, Дж. Остіна отримали розвиток ідеї, співзвучні думкам Л. Вітгенштайна. На відміну від логічних позитивістів, філософи цієї хвилі як правило є рішучими супротивниками сцієнтизму. Як і для Л. Вітгенштайна, головний предмет їхнього інтересу—сама філософія. Вони підкреслювали тісний зв'язок специфіки філософських проблем із механізмами реально працюючої природної мови, розуміли принципову їхню відмінність від проблем науки. В межах цього підходу були створені теоретичні конструкції, на підставі яких було усвідомлено і запропоновано науковій спільноті власне бачення сутності природної мови.

Таким чином, якщо на базі логічного позитивізму були створені праці з сучасної логіки, то на основі лінгвістичної філософії сформувався дослідницька програма теоретичної лінгвістики.

Представники лінгвістичної філософії збагатили категоріальний апарат сучасних аналітиків в першу чергу такими термінами як «мовна

гра», «буденна мова», «мовні акти», «неформальна логіка», «іллокуція», «перформативи» тощо. Тому відправна точка у формуванні сучасної лінгвофілософії, на думку ряду дослідників, пов'язана з лінгвістичним поворотом, який поставив під сумнів цілу низку базових положень науки про природну мову. Сутність лінгвістичного повороту полягає в тому, що дослідники запропонували «розглядати природну мову як непіддатний контролю і регулюванню набір слів і висловлень» [3] — констатуючих і ситуативних.

Передумови виникнення теорії «мовленнєвих актів» були пов'язані, передусім, з пошуком адекватних переходів від висловлювань природної мови до їх формалізованих еквівалентів, які почали реалізовувати логіки в середині ХХ ст.

В контексті традиційних поглядів базовою одиницею філософії мови вважалось слово, яке здійснювало основну функцію природної мови — транслювання інформації за допомогою знака. У другій половині минулого століття в гуманітарному знанні стали здійснюватися спроби відмови від здавалось би непохитного в своїй науковій переконливості підходу. В подальшому теорія знаковості мови неодноразово переглядалася, її вихідна одиниця послідовно змінювалася (фонема, текст і т. д.). Тому серед нової хвилі дослідників поширюється думка, що «Мова як така і на своїх примітивних стадіях не постає ні точною, ні експліцитною: точність в мові прояснює те, що було висловлено, — його значення; експліцитність в нашому смислі прояснює силу застосування або... «як його треба розуміти» [4, с. 68].

Дж. Остін, слідуючи за Л. Вітгенштайном, пропонує відмовитися від поняття істини і замінити його категорією «достовірності». Істина не є характерною ознакою змісту висловлювання (предикатом судження), яка може показати, істинне воно, чи хибне. У категорії «достовірність» передусім робиться спроба зафіксувати залежність смислу висловлювань, не від метафізичних ідей, а від реальних ситуацій.

Розвиненіші мови (які мають достатньо сформований синтаксис, морфологію, абстракції тощо) роблять мову зрозумілішою, зручнішою для використання, але не більш істинною. «Якщо ми маємо намір обмежитися ідіотичною або ідеальною простотою, нам ніколи не вдасться відділити правду від того, що нею не є, але має під собою підстави, законні, належні, старанно підібрані, переконливі, тощо, нам не вдасться відділити загальне від особливого, повноту від короткослів'я...» [5, с. 33]. Загалом було встановлено, що практичне значення всіх елементів інтелектуального інструментарію, залежить не лише від форми суджень і

умовиводів, але і від того, чи компетентна людина, котра їх висловлює, від умов, в яких висловлюється практичний силогізм, від адресата цього міркування тощо. Усвідомлення цієї обставини визначило об'єкт логіко-прагматичного аналізу — «мовленнєвий акт».

Мовленнєвий акт можна визначити як мінімальну одиницю мовної діяльності, висловлену деяким суб'єктом і осмислену іншим суб'єктом. Під час аналізу мовленнєвих актів використовуються категорії суб'єкта, цілі, інструменти, результати успішності тощо. Будуючи теорію «мовленнєвих актів», аналітичні філософи передусім прагнули розв'язати задачі:

- 1) на основі досягнень лінгвістики, логіки і філософії виробити спільний підхід до аналізу мовленнєвих актів;
- 2) пояснити механізм функціонування вербальної комунікації на основі атомарних понять теорії;
- 3) розробити релевантну класифікацію (таксономію) мовленнєвих актів і метамову для їхнього опису;
- 4) обґрунтувати важливість «принципу композиційності» в процесі пояснення природи мовної взаємодії;
- 5) знайти корелят прагматично орієнтованої мови і інтенціонального за своєю суттю мислення як специфічного психологічного процесу тощо.

Першим зосередив увагу на тому, що ми спілкуємося не за допомогою речень, а мовленнєвих актів, оскільки впливаємо один на одного, англійський філософ Дж. Остін. Природна мова є одним з найскладніших, найрозвиненіших утворень з великою кількістю форм здійснення мовленнєвих актів.

Висловлювання розмовної мови не обов'язково повинні відповідати фактам. У цьому немає необхідності. Їх достатньо просто висловлювати. Метою висловлювання не є, наприклад, вимога відповідати фактам, коли воно є формулою в численні, коли це перформативне висловлювання, ціннісне судження, визначення, уривок літературного твору. Тому фрази, що репрезентують в процесі комунікації загально-прийняті акти (офіційні акти іменування, присвоєння звань, ритуальні форми, формули мовногоетикета, директиви і т. д.) були названі Дж. Остіном перформативами ('performatives') [6]. Це означає, що не треба брати до уваги в деякому смислі досить вільно використання терміна «речення» в значенні «утвердження» [4, с. 15].

Поступово серед дослідників стала домінувати думка, що так званий «прагматичний переворот» у межах аналітичної філософії від-

бувся на основі праць Дж. Остіна, який у межах теорії мовленнєвих актів уперше спробував витлумачити діяльнісний аспект мовлення: у чому полягає сила висловлювання, тобто як слова переходять у дії. Одне із ключових положень теорії мовленнєвих актів полягає в тому, що мінімальною одиницею спілкування є не речення чи висловлення, а здійснення певного комунікативного акту. Кожне речення є засобом реалізації відповідного мовленнєвого акту, і співвідноситься з певною комунікативною інтенцією мовця. Кваліфікуючи мовленнєві акти як дії в контексті комунікативного наміру, британський учений відкриває групу висловлень, які не просто сповіщають про зміни в умовах реальної комунікації, але самі по собі змінюють дійсність — це перформативи. По своїй суті правила поведінки і загальноприйняті принципи маніфестують роль активної дії людини, тому на лінгвістичному рівні «якось усвідомили, що те, що ми схильні вивчати, це не речення, використання уживання в мовній ситуації, і ми не можемо не розуміти з цієї пори, що утвердження — це чинення дії» [4, с. 116].

Традиційний підхід пропонував розрізнити висловлювання з точки зору їх істини чи хибі, тобто відповідності чи не відповідності фактам. У теорії «мовленнєвих актів» Дж. Остін пропонує називати такого роду висловлювання «констативами». Констативи описують дійсність очима третього. Вони дескриптивні по суті. Саме до них необхідно зарахувати більшість положень наукових трактатів.

Окрім констативів існують мовленнєві акти, які не є ні істинними, ні хибними, а безпосередньо впливають на поведінку співрозмовника (накази, вердикти тощо; від англ. *perform*– виконувати, здійснювати, представляти).

Дж. Остін оцінює перформативи з погляду їх успішності або неуспішності. Однак не завжди вдається успішно виконати диференціацію між констативами і перформативами протиставленням істини і хибі, успішності чи неуспішності. Тому пропонується розподіляти висловлювання в термінах виду акту, який вони виконують. Така структура мовленнєвого акту відрізняється від суб'єктно-предикатної структури речення і виглядає так:

1) локація (від лат. *Locution* — мовлення) — форма, в якій особа може втілити власний іллокутивний намір (можна вжити прямий і непрямий мовленнєвий акти). Локутивний акт містить артикуляцію звуків (акт фонації) і вживання слів, і поєднання їх за правилами граматики і позначення за їх допомогою відповідних об'єктів (акт референції);

приписування цим об'єктам відповідних властивостей і відношень (акт предикації);

2) іллокуція (від лат. *inlocutio*—в мовленні)—основна сила будь-якого мовленнєвого акту та мета, з якою цей мовленнєвий акт вживається. Адже кожен мовленнєвий акт має своєю метою запитання, або відповідь, інформування, запевнення або попередження, наказ, критику тощо. Мовленнєвий акт виступає в ролі іллокутивного акту, якщо його розглядати з погляду його позамовної мети. Узагальнена і цілісна характеристика висловлювання як засобу здійснення іллокутивного акту називається іллокутивною силою висловлювання.

3) перлокуція (від лат. *perlocutio*—шляхом мовлення)—той результат, який особа прагне отримати, вживаючи мовленнєвий акт. Мовленнєвий акт виступає як перлокутивний акт, якщо ми розглядаємо його в аспекті реальних наслідків.

Послідовники Дж. Остіна на підставі його ідей намагалися створити більш формалізовані схеми.

Значна кількість подібних класифікацій пояснюється передовсім складністю адекватного вираження всіх можливих інтерпретацій іллокутивних актів у межах прагматико-аналітичного підходу. Кожен вид іллокутивних висловлювань має свої власні внутрішні характеристики, що є окремою темою для дослідження.

Іллокутивний акт є предметом розгляду однієї з перших статей Дж. Серла—«Що таке мовленнєвий акт?». Дж. Серл пропонує розрізнити власне іллокутивний акт і пропозиціональне вираження іллокутивного акту. Наприклад, пропозиціональний зміст наказу полягає в характері дії, яку дехто має виконати, а іллокутивний акт—у спробі спонукати до дії. Іллокутивний акт містить пропозиціональний зміст.

Теорію «мовленнєвих актів» надалі розвинув і значно удосконалив американський логік і філософ Джон Серл. Він щоправда почав з критики поділу перформативів на вердикти, екзерситиви, комісиви, бехабітиви і експозитиви, вважаючи слабкими місцями в таксономії вчителя: змішування поняття іллокутивних актів і англійських іллокутивних дієслів (багато з яких навіть не можна зарахувати до іллокутивних дієслів), відсутність чіткого принципу поділу, змішування категорій, внутрішню різнорідність класів дієслів тощо.

Дж. Серл пропонує власну класифікацію, яка покликана усунути недоліки класифікації Дж. Остіна:

1) асертиви—твердження щодо наявності якихось фактів, подій тощо. Описують деякий стан справ у реальності. Відповідають класу констатив. У загальному смислі збігаються з вердиктивами Дж. Остіна;

2) директиви—виражають різного роду накази, команди, вимоги. Спонукають інших учасників комунікації до дії;

3) комісиви—висловлювання, які реалізують обіцянки, прийняття обов'язків. За їхньою допомогою визначаються очікування співрозмовників і тим самим задається контекст наступних мовних і позамовних дій;

4) експреси ви—об'єктивована репрезентація внутрішніх станів індивіда, його оцінок поведінки інших людей (коректно—некоректно, правильно—неправильно), за допомогою чого агент висловлювання може впливати на внутрішній стан адресатів висловлювання і змінювати напрям цієї взаємодії;

5) декларативи—висловлювання, спрямовані на зміну деякого існуючого стану справ. Ці висловлювання супроводжують безпосередньо певну дію, націлену на результат.

Між цими видами іллокутивних актів існує взаємозв'язок. Наприклад, наслідком експресив можуть бути і директиви і комісиви. Декларативи в цьому разі можна розглядати як форми реакції на комісиви, або як наслідок експресив. Можливі й інші модифікації взаємозв'язку між цими класами іллокутивних актів, можливі й інші види класифікації іллокутивних актів.

Підхід розвинутий Дж. Серлом містить оригінальний метод визначення інтенціональних станів: іллокутивну мету (найважливіше поняття іллокутивної логіки, що фіксує внутрішньо присутній задум деякого акту); спосіб досягнення іллокутивної мети; інтенсивність іллокутивної мети; умови пропозиціонального змісту; попередні умови; умови ширості та інтенсивність умов ширості. Для кожного з цих понять Дж. Серл разом з Д. Вандервекеном розробляє теоретико-множинне визначення в межах числення мовленнєвих актів.

Ще одним визначальним поняттям є поняття «контексту вимовлення», тобто контексту, в якому за допомогою вимовлення виконується певний мовленнєвий акт. Контекст вимовлення складається з таких складових: того, хто говорить; того, хто слухає; часу; місця і світу вимовлення (безпосередніх характеристик, пов'язаних із здійсненням мовленнєвого акту. Наприклад, психологічних станів того, хто говорить, і того, хто слухає,— їх намірів, бажань, вірувань тощо).

Одним з важливих питань цієї логіки є, безперечно, поняття значення мовленнєвих актів. Розвиваючи думки П. Грайса стосовно категорії суб'єктивного значення, Дж. Серл доходить висновку, що вона обумовлена не лише наміром, але і конвенцією, адже те, що ми маємо на увазі є функцією того, що ми промовляємо. Поняття значення, на думку Дж. Серла, неодмінно пов'язане з інтенціональністю. При цьому, феноменологічне поняття інтенціональності, введене Дж. Серлем в контекст аналітичної проблематики, призвело до кардинальних змін у цьому напрямі. Тобто філософія починає ґрунтуватися на філософії свідомості. Мовленнєві акти не існують самі по собі. Лише завдяки зв'язку із свідомістю вони можуть репрезентувати існуючі в світі речі.

Серл писав, що інтенціональність є властивістю багатьох ментальних станів і подій, з допомогою якої вони спрямовані на об'єкти і стани справ зовнішнього світу. Відповідно, мовленнєві акти є інтенціональними діями. Кожен мовленнєвий акт супроводжується деяким інтенціональним станом, який виступає умовою щирості мовленнєвого акту. Окрім того, до мовленнєвих актів і інтенціональних станів можна застосовувати поняття умов виконуваності.

Висновок. Формально-лінгвістичні дослідження Дж. Серла та його прихильників вивели лінгвофілософію на сукупність проблем, притаманних сучасній філософії культури. Тому методологічний інструментарій, що сформувався при дослідженні природи мови, має евристичний потенціал в полі сучасних культурологічних досліджень. Послідовність етапів розвитку філософії мови демонструє тенденцію, фрагменти якої проглядають крізь особливості теорії. Ф. де Соссюра, концепцію Л. Вітгенштайна, підхід Дж. Остіна і Дж. Серла, що полягає в поєднанні досвіду, отриманого при вивченні усної, письмової, професійної та штучної мови.

Методологічне прояснення дозволяє усвідомити існування в контексті життєдіяльності людини низки мовних засобів, які відображують зрушення в соціальній дійсності. З цими мовними засобами отожднюється як потенціал мови, так і незворотні соціокультурні перетворення. Системне використання методологічного інструментарію, який сформувався в філософії мови, дозволяє вийти на рівень розуміння проблем розвитку сучасної культури.

Список використаних джерел:

1. Галиева А. М. Философия языка / А. М. Галиева. — К., 2003.
2. Вітгенштайн Л. Філософські дослідження // Л. Вітгенштайн Tractatus Logico-philosophicus. Філософські дослідження. — К., 1995.
3. Нуриев Б. Д. Лингвистический поворот в английской философии языка: Дж. Остин и Л. Витгенштейн / Б. Д. Нуриев // «Дискуссия». — Вып. 6 (47) июнь 2014. Рубрика: Философские науки. — С. 28–35.
4. Остин Дж. Как совершать действия // Избранное. — М., 1999.
5. Austin J.L. Performative—Constative / J.L. Austin // В сб.: Philosophy and ordinary language, ed. By Ch. T. Caton. Univ. of Illinois Press, 1963.
6. Austin J.L. How to do things with Words / J.L. Austin. — Oxford, 1962.
7. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Р. Рорти. — Нсб., 1997.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2015р.

Марусина О. С. Методологический аспект лингвистических исследований в контексте изучения социокультурных трансформаций

Обосновывается, как лингвистические исследования Дж. Серла и его сторонников вывели лингвофилософию на совокупность проблем, присущих современной философии культуры. Поэтому методологический инструментарий, который сформировался при исследовании природы языка, имеет эвристический потенциал в поле современных культурологических исследований.

Ключевые слова: культурологическое исследование, лингвофилософское исследование, аналитическая философия, речевой акт.

Marusina O.S. Methodological aspect of linguistic research in the context of the study of social and cultural transformation

Explains how J. Sealr's linguistic studies and his supporters brought linguistic philosophy on a set of problems that inherent in the modern philosophy of culture. Therefore, methodological tools, which was formed in the study of the nature of language, has heuristic potential in the field of contemporary cultural studies.

Keywords: cultural studies, linguistic and philosophical research, analytical philosophy, speech act.